

## ПРО ЛІНГВІСТИЧНУ СПЕЦИФІКУ СУБСТРАТУ (ХАРАКТЕР СЛОВ'ЯНО-СХІДНОРОМАНСЬКОЇ МОВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ)

*Семчинський Станіслав Володимирович*

*д-р філол. наук, проф.*

В останній час увагу лінгвістів знову привертають проблеми мовної взаємодії, які висуваються на порядок денний самим життям і сучасним етапом розвитку суспільних відносин і культури. Серед цих проблем чи не найбільшої ваги набувають питання соціолінгвістики. У працях радянських лінгвістів роль національних мов і мов міжнаціонального спілкування в розвитку соціалістичного суспільства, взаємодія мов та її роль у процесах національного та культурного зближення та інші питання набувають першочергового значення. Проте відповіді на ці питання можна сформулювати переконливіше лише з позицій визнання цілісної та несуперечливої теорії взаємодії мов.

Якщо майже п'ятнадцять років тому радянські лінгвісти Р. О. Будагов, В. В. Виноградов, Б. В. Горнунг, М. М. Гухман, А. В. Десницька і Б. О. Серебренников у проблемній записці "Теоретичні питання мовознавства" відверто писали, що "успішний розробці теорії мови перешкоджає... майже повне заперечення взаємодії мов"<sup>1</sup>, то за останні роки ставлення наших учених до проблеми взаємодії мов зовсім змінилося. Дослідження загальнотеоретичних питань мовної взаємодії має виняткове значення для розв'язання практичних проблем мовного контактування, що постійно виникають у різних районах земної кулі.

Посилення в наш час процесу конвергентного розвитку мов і процесу інтеграції мов, особливо в країнах Азії та Африки, які нещодавно вступили на шлях самостійного розвитку, привертає увагу соціологів до соціолінгвістичних проблем. Про значення соціолінгвістики свідчить інтерес до неї на VII Міжнародному конгресі соціологів (Варна, 1970), де вона вперше була визнана самостійною дисципліною. Проблемам соціолінгвістики були присвячені й доповіді на XI Міжнародному конгресі лінгвістів у Болоньї (Італія, 1972).

Тема "Мова і суспільство" є традиційною у радянському мовознавстві. Одразу після Великої Жовтневої соціалістичної революції радянські мовознавці активно включилися у справу створення письма і літературних мов для багатьох безписемних доти народностей. Ця важлива праця могла бути здійснена лише на основі правильного визначення суспільних функцій мови. Праці Л. П. Якубинського, Б. О. Ларіна, М. В. Сергієвського, В. М. Жирмунського, К. М. Державіна і насамперед Л. В. Щерби вивели радянську науку про мову на перше місце в світі в розробці соціолінгвістичних проблем. Щоправда, на працях 20–30-х років позначилися методологічні помилки вульгарно-соціологічного характеру, допущені М. Я. Марром у його "новому вченні про мову". Після дискусії 1950 р. на деякий час звузилося коло соціолінгвістичних проблем, які досліджувалися в попередні роки, через гіпертрофоване уявлення про дію внутрішньомовних факторів, поряд з якими зовнішньомовні (соціальні) фактори нібито не відіграють майже ніякої ролі.

<sup>1</sup> ИАН СССР ОЛЯ, т. XVIII, вып. 3, 1959, стор. 213–214.

Проте лінгвістична практика нашої країни постійно висувала на порядок денний різні аспекти соціолінгвістики. Зокрема, виникла проблема узагальнити величезний досвід СРСР у галузі прогнозування розвитку численних мов народів нашої країни. Разом з тим радянські мовознавці досліджують й інші проблеми соціолінгвістики. Так, праці І. К. Білодіда<sup>2</sup>, Ю. С. Дешерієва<sup>3</sup>, колективні монографії чи збірки статей наших учених<sup>4</sup> свідчать про те, що проблеми соціолінгвістики являють собою нині предмет особливої уваги радянської лінгвістики.

В зарубіжному мовознавстві ще з часів Г. Асколі та Г. Шухардта приділялась значна увага проблемі "змішування мов". У новітній час надруковано чимало досліджень, присвячених проблемі мовних контактів, двомовності, але для всіх цих праць характерне дослідження не в загальнотеоретичному плані, а лише в аспекті історії певної мови чи діалекту. Навіть праця У. Вайнрайха – "Languages in contact", (New York, 1953), що є найґрунтовнішим дослідженням з питань мовних контактів, спрямована на вивчення психологічного аспекту здійснення мовного контактування та його наслідків.

Проблематика соціолінгвістики та мовних контактів як її складової частини залишається надзвичайно актуальною і в радянському мовознавстві, яке на окремих ділянках соціолінгвістики (зокрема в галузі функціонального дослідження мовних явищ, чи, скажімо, у свідомій регламентації мовного розвитку) навіть значно випередило зарубіжне мовознавство. І все ж, незважаючи на досягнуті успіхи, в теорії мовних контактів є ще багато нерозв'язаних питань. Одним із таких питань є лінгвістичне тлумачення понять "субстрат", "суперстрат", "адстрат". Визначення, яке дається поняттю "субстрат" у Словнику лінгвістичних термінів О. С. Ахманової ("сліди переможеної мови в складі мови-переможниці при схрещуванні двох мов"), не можна вважати задовільним, оскільки це явище тлумачиться тільки як результат процесу схрещування, який, в свою чергу, розуміється надто вузько: "утворення креольських мов". Дехто називає субстратом мову-підоснову, елементи якої розчиняються у мові, що нашаровується<sup>5</sup>. Нарешті, існує погляд, за яким мовний субстрат – це "сукупність закономірних помилок, що їх роблять носії переможеної мови, переходячи на нову мову"<sup>6</sup>.

І все ж, при всій різноманітності трактувань, найбільш узвичаєним у мовознавстві можна вважати розуміння субстрату як залишків однієї з взаємодіючих мов у структурі мови-переможниці внаслідок процесу інтенсивної мовної взаємодії. Оскільки мовний субстрат здебільшого походить із невідомих мов, то не буде помилкою називати й самі ці мови субстратом на основі природного перенесення за

<sup>2</sup> І. К. Белодед, Развитие языков социалистических наций СССР, К., 1969.

<sup>3</sup> Ю. Д. Дешериев, Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе, М., 1966.

<sup>4</sup> Див.: "Язык и общество", М., 1968; "Вопросы социальной лингвистики", Л., 1969; "Взаимодействие языков народов СССР", М., 1969; "Национальное и интернациональное в литературе, фольклоре и языке", Кишинев, 1971; "Проблемы двуязычия и многоязычия", М., 1972.

<sup>5</sup> "Общее языкознание. Формы существования, функции, история языка", М., 1970, стор. 295.

<sup>6</sup> В. И. Абаев, О языковом субстрате, "Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР", IX, М., 1956, стор. 60.

принципом *pars pro toto*. Хоча поняття про субстрат існувало ще за часів Гумбольдта, сам термін *с у б с т р а т* був створений лише наприкінці XIX ст. італійським лінгвістом Г. І. Асколі, який пояснював специфічні риси романських мов впливом автохтонних мов на латинську, посиляючись при цьому і на вплив, що його зазнали індійські мови з боку автохтонних мов Індійського півострова<sup>7</sup>.

У зв'язку з тим, що взаємодія мов – явище складне і багатогранне, в 1932 р. на Міжнародному конгресі з романської лінгвістики В. фон Вартбург запропонував відрізнити від субстрата *с у п е р с т р а т*, який має позначати сліди переможеної мови, що нашарувалася на мову-переможницю<sup>8</sup>. Приклад суперстрату Вартбург так само наводив із історії романських мов – сліди мови германського племені франків у французькій мові.

Нарешті в 1939 р. М. Бартолі ввів до наукового обігу у теорії взаємодії мов ще один термін – *а д с т р а т*. У доповіді, яку засновник неолінгвістики збирався виголосити на Міжнародному конгресі лінгвістів, він пропонував позначати цим терміном співіснування взаємодіючих мов, жодна з яких не опиняється у становищі переможеної<sup>9</sup>.

Терміни субстрат, суперстрат, адстрат продовжують широко використовуватися в науковій літературі, причому існує навіть думка, ніби вони є назвами типів або форм мовних контактів<sup>10</sup>. Але слід застерегти, що ці терміни не можна ототожнювати з типами мовних контактів, бо вони відбивають не стільки лінгвістичні явища, скільки явища суспільного розвитку і етногенезу. Справді, чи існує якась істотна відмінність між типом мовних контактів часів латинсько-кельтської і часів романо-франкської взаємодії? Різниця полягає лише у долі мови місцевого населення: кельтські говірки були переможені латинською мовою, принесеною римськими завоювальниками, а мова завоювальників-франків поступилася перед романською мовою місцевого населення. Наслідки ж і одного і другого типу лінгвістичної взаємодії простежуються не лише в лексиці, а й у граматиці і в фонетиці французької мови.

Явище адстрату відрізняється досить суттєво від явищ субстрату і суперстрату, оскільки при адстраті йдеться про мову, яка продовжує існувати, а при субстраті і суперстраті – одна із взаємодіючих мов зникає, залишаючи сліди в тій, що зберігається. Як цілком слушно підкреслює О. Б. Ткаченко, "поняття субстрат і суперстрат пов'язані з уявленням про соціологічне розшарування народів – панівного й підкореного, перший з яких начебто нашаровується на другий"<sup>11</sup>. Але з цього випливає, що лінгвістичної відмінності між цими поняттями нема, бо й у випадку субстрату, й у випадку суперстрату в мові-переможниці залишаються сліди глибокого, якісного характеру, що призводить до істотних зрушень і зсувів у всій системі мови або, принаймні, на окремих її рівнях.

<sup>7</sup> G. I. Ascoli, Sprachwissenschaftliche. Briefe, Leipzig, 1887.

<sup>8</sup> W. V. Wartburg, Die Ausgliederung der romanischen Sprachraume, Bern. 1960, стр. 155.

<sup>9</sup> M. Bartoli, Substrato, superstrato, adstrato, "Rapports au 5-me Congres International des linguists", Bruges, 1939, стр. 59.

<sup>10</sup> Див., наприклад: В. А. З в е г и н ц е в, Очерки по общему языковедению, Изд-во МГУ, 1962, стр. 205.

<sup>11</sup> О. Б. Ткаченко, Питання міжмовних контактів і деякі тенденції їх висвітлення в зарубіжному мовознавстві, "Мовознавство", 1971, 4, стр. 9.

Як відзначає В. А. Звегинцев, "поняття суперстрату поки що не набуло в мовознавстві широкого застосування, очевидно тому, що воно має багато спільного з субстратом"<sup>12</sup>. О. Б. Ткаченко вбачає причину меншого застосування поняття суперстрату в тому, що воно ще не з'ясоване у своїй специфіці такою мірою, як поняття субстрату<sup>13</sup>. Український мовознавець обстоює доцільність розрізнення понять субстрату і суперстрату, бо, на його думку, "у явищі суперстрату у порівнянні з явищем субстрату є й своя суто лінгвістична специфіка"<sup>14</sup>. Ця лінгвістична специфіка суперстрату, за О. Б. Ткаченком, "виявляється насамперед у галузі фонетики. Якщо субстрат може викликати зрушення в усій фонетичній системі, то наслідки суперстрату... у найкращому разі стосуються лише окремих випадків, наприклад, впровадження звукових змін, причому, як правило, таких, які в чомусь збігаються з внутрішніми тенденціями самої мови, що зазнає впливу суперстрату... На відміну від субстрату суперстрат, як здається, не виявляє свого впливу, або, принаймні, є менш впливовим у галузі граматики (зокрема, морфології). У вияві впливу суперстрату порівняно з субстратом є розбіжність і в галузі лексики. Якщо субстратна лексика тяжіє до центральних, глибинних шарів, до лексичного ядра мови, її основного словникового фонду, то лексика суперстратного походження займає переважно сфери лексики більш поверхневого характеру... Отже, можна відзначити розбіжності між впливом субстрату й суперстрату на всіх рівнях мовної системи"<sup>15</sup>. Проте О. Б. Ткаченко слушно визнає, що висловлені ним міркування мають певною мірою характер попередніх припущень, які вимагають перевірки на більшій кількості фактів<sup>16</sup>. І справді, дані, наприклад, румунської мови не підтверджують викладених вище думок.

Але не тільки слов'янські елементи румунської мови, а й деякі інші явища різних мов не підтверджують особливої лінгвістичної специфіки суперстрату порівняно з субстратом, якщо останні визначаються лише на основі конкретно-історичних умов перебігу мовних процесів. Так, і О. Б. Ткаченко робить застереження, що "в деяких випадках якась мова (або група споріднених мов) щодо другої мови в різні періоди або на різних територіях може виступати то як субстрат, то як суперстрат", і додає, що "подібне явище відбиває частина слов'янських елементів у румунській мові"<sup>17</sup>. Справді, слов'яно-східнороманські мовні взаємини відзначаються неабиякою складністю, але в будь-якому випадку мова романського населення на території Траянової Дакії є нижчим у хронологічному відношенні шаром, ніж мова слов'янського населення, що розчинилося серед романців. Слов'яни до VI ст. н.е. не засвідчені на землях, де місцеве населення розмовляло романською мовою. Отже, слов'янські елементи румунської мови можна назвати лише суперстратом, але за своєю вагою вони цілком схожі на субстратні. Більше того, слов'янські елементи переважають не лише кількісно, а й якісно субстратні, т. зв. автохтонні елементи румунської мови. Так, у

<sup>12</sup> В. А. Звегинцев, зазнач. праця, стор. 212.

<sup>13</sup> О. Б. Ткаченко, зазнач. праця, стор. 13.

<sup>14</sup> О. Б. Ткаченко, зазнач. праця, стор. 14.

<sup>15</sup> Там же.

<sup>16</sup> Там же.

<sup>17</sup> Там же, примітка 44.

галузі фонетики румунської (відповідно, молдавської) мови субстратне походження приписується голосному *ă* та приголосному *h*, явищу ротацізму *n* і *l* в інтервокальній позиції, рефлексам приголосних груп *kt*, *ks*, палаталізації губних та деяким іншим незначним звуковим явищам. Але досі не доведене існування голосного *ə* у фракійській чи дакомісійській мові. З другого боку, багато лінгвістів схильні пояснювати виникнення звука (фонема) *ă* в мові східних романців цілком незалежно від субстрату<sup>18</sup>. Щодо приголосного *h*, то його поява в системі східнороманського консонантизму пов'язується саме із слов'янським впливом<sup>19</sup>. У всякому разі, навіть якщо вимова *h* збереглася у східних романців з дакомісійської мови, цей звук перебував на периферії фонетичної системи і не мав морфологічного значення. Академічний трактат з історії румунської мови визначає, що фонологізація і зміцнення статусу *h* в мові відбулися під впливом слов'янських запозичень, що містили в собі цей звук<sup>20</sup>.

Ротацізм інтервокального *n* у слабкій позиції пояснюється не дією субстрату, а деназалізацією *n* у слабкій позиції<sup>21</sup>. Ротацізм інтервокального *l* так само пояснюється нормальною фонетичною еволюцією, а не дією субстрату, до того ж це явище не засвідчене ні в дакомісійській, ні в албанській мові<sup>22</sup>. Більше того, в субстратній лексиці румунської мови знаходимо слова, в яких інтервокальне *l* не зазнало змін, пор.: *balegă*, *caciulă*.

Розвиток латинських груп *kt*, *ks* > *pt*, *ps* пояснюється тим, що вони не відзначалися стабільністю в народній латині. В західнороманських мовах *kt* > *it* внаслідок процесу палаталізації, а в східнороманських мовах розвиток пішов по лінії лабіалізації: *kt* > *pt* (в албанській мові наявні обидва названі тут шляхи розвитку: *directus* > *dreitë*, *lucta* > *luftë*). Сполучення *ks* мало тенденцію до переходу в *ss* і лише в кількох словах румунської мови представлене сполученням *ps*<sup>23</sup>.

Палаталізація губних є явищем дуже пізнім, і тому віднесення його до наслідків дії субстрату неприйнятне<sup>24</sup>. Інші фонетичні явища румунської мови, які пояснювалися дією субстрату, здобули витлумачення в межах романської еволюції звуків<sup>25</sup>.

Таким чином, дія дакомісійського субстрату в східнороманській фонетиці обмежується, можливо, тільки появою окремих звуків (*ă*) та впровадженням певних звукових змін (лат. *kt*, *ks* > *pt*, *ps*), причому таких, які дещо збігаються із внутрішніми тенденціями нижньодунайської латині. Але подібні явища, як переконливо показав О. Б. Ткаченко, характеризують наслідки суперстрату, а не субстрату.

<sup>18</sup> O. Densuşianu, *Historie de langue romaine*, t. II: Le seizième siècle, Paris, 1938, стр. 17; S. Puşcariu, *Limba română*, vol. I: Privire generală, Bucureşti, 1940, стр. 268.

<sup>19</sup> A. I. Rosetti, *Istoria limbii române de la origini pînă în secolul al XVII-lea*, Bucureşti, 1968, стр. 302. На думку Г. Бринкуша, фонема *h* румунської мови субстратного походження, але його аргументація не дуже переконлива (Gr. Brinuş, *Originea consoanei h din limba română*, "Studii şi cercetări lingvistice", XII, 1961, №4, стр. 471).

<sup>20</sup> "Istoria limbii române", vol. II, Bucureşti, 1969, стр. 321.

<sup>21</sup> Там же, стр. 206–208.

<sup>22</sup> Там же, стр. 208.

<sup>23</sup> A. I. Rosetti, зазнач. праця, стр. 127–129.

<sup>24</sup> "Istoria limbii române", vol. II, стр. 324.

<sup>25</sup> Див.: там же.

У галузі румунської морфології також немає жодних фактів, які можна було б пояснити тільки дією дакомісійського субстрату. Змішування давального і родового відмінків засвідчені ще в народній латині, і тому відносити це явище виключно до наслідків дії субстрату неможливо. Постпозиція означеного артикля пояснюється порядком слів (іменник + прикметник) і може залежати від дії субстрату, але може і не залежати від неї. Специфіка румунського середнього (обопільного) роду зумовлена внутрішнім розвитком мови, а не дією субстрату. Утворення кількісних числівників від 11 до 19 пояснюється калькуванням відповідних слов'янських форм. Заїменникове закінчення -не у формах знахідного відмінка особових займенників (*mine, tine*) та зворотнього (*sine*) засвідчене і в говірках італійської мови (*mene, tene*). Отже, і в морфології румунської мови субстратні наслідки зовсім незначні.

У лексиці румунської мови налічують від 30 до 160 слів, що гіпотетично походять з дакомісійської мови; з них близько 25 належать до основного лексичного фонду<sup>26</sup>. В галузі словотворення знаходять 14 суфіксів субстратного походження, серед яких є не тільки малопродуктивні чи непродуктивні, а й просто мертві (наприклад, -ză). Деякі з цих суфіксів можуть мати і романське або слов'янське пояснення (наприклад, -ac, -us). Серед префіксів три відносять за рахунок субстрату, але один з них (ro-), безперечно, слов'янського походження.

Подивимося на слов'янський суперстрат у румунській мові. Як уже було сказано, східноромансько-слов'янські мовні взаємини відзначаються складністю. Слов'янські племена в V–VI ст. поширилися, з одного боку, в Паннонії, на обох берегах середнього Дунаю і на Драві, а з другого, – в долинах Дністра, Прута, Серета, нижнього Дунаю. В VII ст. слов'яни засвідчені в Трансільванії та на території майбутнього Валаського князівства (Цара Роминяске), яка у візантійського літописця Феофілакта Сімокатти має назву *С к л а в е н і я*. В той самий час слов'яни просунулися і по Балканському півострову аж до островів Егейського моря. На всій цій величезній території мова слов'ян стала суперстратом, оскільки вона нашарувалася на інші мови місцевого населення. Але в Греції слов'яни дуже швидко деетнізувалися. На північ від грецького мовного масиву слов'янська мова перемогла місцеві, і тому є підстави говорити про фракійський субстрат болгарської мови. Очевидно, на сучасній території поширення сербохорватської мови також існували інші мови, які могли залишити після себе деякі сліди. Східнороманське населення займало території не тільки в Траяновій Дакії, а й на південь від Дунаю. Частина його збереглася (аромуни і мегленці), а частина деетнізувалася, отже, можна говорити і про східнороманський субстрат болгарської, а частково, і сербохорватської мови. Відмінність у розвитку сербохорватської мови від болгарської пояснюється, мабуть, і тим, що на Балканському півострові населення, яке розмовляло цими мовами, деякий час було роз'єднане смугою, на якій була поширена східнороманська говірка.

На території сучасної Румунії слов'яни нашарувалися на місцеве романське населення, і тому їх мова була суперстратом відносно мови романців. Щоправда, в окремих південно-східних районах сучасної Румунії, а також у певних частинах

<sup>26</sup> A. Graur, *Incercare asupra fondului principal lexical al limbii române*, 1954, стр. 59.

колишнього Молдавського князівства романці з'являються пізніше від слов'ян. Але на цій самій території згодом з'являються нові слов'янські поселення (втікачі з Болгарії, захопленої турками, та українці з Покуття, переселені молдавськими господарями на свої землі), які так само були суперстратом відносно романських. Проте це вже пізні нашарування, а найглибші сліди в східнороманській мові залишилися від слов'янського суперстрату, що сягає VII–XII ст.

Щодо датування початку слов'яно-східнороманських мовних контактів існують різні думки. Можна припустити, що ці контакти могли розпочатися після встановлення етнічних контактів, які, безумовно, сягають VII ст. н.е. Наслідки слов'янського суперстрату відчутні на всіх рівнях східнороманської мови (до її поділу на дако-романське, арумунське, істрійське, мегленське відгалуження).

У галузі фонетики, як уже вказувалося, слов'янським впливом пояснюється поява приголосного *h* чи, принаймні, його фонологізація. Крім того, фонетична система східнороманської мови зазнала змін і внаслідок запозичення фонеми *j* (*ž*). Слов'янський вплив сприяв перебудові протиставлень *dz* – *z* і *g* – *j*. Завдяки слов'янському суперстрату східні романці почали йотувати свої голосні переднього ряду. Певною мірою значення голосних переднього ряду в слов'янському вокалізмі вплинуло на процес палаталізації губних у східнороманських говірках<sup>27</sup>. Якщо додати сюди ще твердження Е. Петровича про те, що румунську мову можна розглядати як романську з слов'янською вимовою<sup>28</sup>, то стає цілком зрозуміло, що у східнороманській фонетиці наслідки впливу слов'янського суперстрату значно переважають наслідки дії дакомісійського субстрату.

У морфології безперечним слов'янським запозиченням є закінчення вокативу слів жіночого роду; у словах чоловічого роду форма вокативу збереглася також під слов'янським впливом. На рахунок слов'янського впливу слід віднести і формування кількісних числівників: від 11 до 19 і форм десятків від 20 до 90. Втрату інфінітивного закінчення *-ge* багато дослідників також вважають результатом дії слов'янського суперстрату. Становлення категорії рефлексиву східнороманських дієслів теж відбувалося при значній підтримці з боку аналогічної категорії в мові слов'ян.

В галузі лексики слов'янський вплив у румунській мові незрівнянно більший, ніж субстратний дакійський. Тільки в основному словниковому фонді румунської мови дослідники нараховують 305 слов'янських слів, що становить майже 22% цього фонду<sup>29</sup>, а в загальному лексичному складі кількість слів слов'янського походження майже в п'ятнадцять разів більша і в усякому разі переважає відсоток успадкованих від латини слів (якщо не зважати на румунські новотвори). Серед засобів словотворення щонайменше сім префіксів і близько тридцяти суфіксів румунської мови мають слов'янське походження.

З огляду на все це треба визнати, що в румунській мові дія слов'янського суперстрату виявилася значно сильнішою, ніж дія дакомісійського субстрату. А коли так, то в чому ж полягає власна, "суто лінгвістична" специфіка суперстрату?

<sup>27</sup> Al. Rosetti, *ззнач. праця*, стор. 302.

<sup>28</sup> E. Petrovici, *Kann das Phonemsystem einer Sprache durch fremden Einfluss umgestaltet werden? Zum slavischen Einfluss aus der rumänische Lautsystem*, s-Gravenhage, 1957, стор. 43.

<sup>29</sup> A. Graur, *ззнач. праця*, стор. 59.

Та не тільки в східнороманських, а й в інших мовах вплив суперстрату не є поверховим, а виявляється досить значним. Хіба той факт, що велика частина лексики англійської мови походить з романського суперстрату, не є достатньо красномовним? І хіба в англійській мові дія суперстрату обмежилася тільки рівнем лексики? Хіба нове значення перфекта в болгарській мові, що виражає дію, свідком якої мовець не був, не є наслідком турецького суперстрату? Хіба германський суперстрат у французькій мові, що стосується V–X ст. н. е., зовсім незначний? Звичайно, В. фон Вартбург трохи перебільшив, коли заявив, що "французька мова – це особлива форма романської мови, яка створена франками і виникла в їхніх устах"<sup>30</sup>. Але ж чи на цій підставі заперечувати значення суперстрату і зводити його до поверхових впливів? Ще В. Пізані, обговорюючи термін субстрат, суперстрат, адстрат і посиляючись на М. Бартолі, писав, що "в усіх випадках йдеться про ті самі явища. Тому те, що говориться про субстрат, стосується і двох інших типів нашарувань у мові"<sup>31</sup>.

З усього цього випливає, що з суто лінгвістичних міркувань протиставлення субстрату і суперстрату не обґрунтоване. Лінгвістичні наслідки взаємодії мов визначаються не тим, чи перемагає мова, яка нашарувалася на іншу, чи та, на яку нашарувалася мова іншого народу або племені. К. Г. Шенфельдер вважав, що існує відмінність у тому, чи в процесі мовної взаємодії відмовляється від своєї мови панівна меншість, чи підкорена більшість переймає мову переможної меншості<sup>32</sup>. Але відносини між взаємодіючими мовами далеко не завжди вкладаються в цю схему: панівна меншість одного етносу – підкорена більшість іншого етносу. Стосунки між народами не є завжди стосунками переможця і переможеного, про що свідчать німецько-франко-ретороманські мовні взаємини в Швейцарії або чувасько-марійська мовна взаємодія давнішого періоду, що їх не можна кваліфікувати як стосунки переможців і переможених. Очевидно, такий самий характер мали і стосунки східнороманського і слов'янського населення в Дакії (пор. згадки про слов'янсько-волоські воєводства – спільні державні утворення, до складу яких увійшли представники обох народностей).

Латинь перемогла у Галії та в Дакії, але поступилася в Греції та Македонії. Мова слов'ян перемогла у Фракії, але поступилася в Греції, Дакії та пізніше в Паннонії. Певно, причини перемоги однієї мови над іншою в умовах масової двомовності пояснюються не одним якимось фактором, а їх комплексом: чисельністю населення, яке стає двомовним, а також чисельністю населення, яке не вступає на шлях білінгвізму; соціально-економічними умовами розвитку двомовного населення; рівнями матеріальної та духовної культури етнічних угруповань, що контактують, та прес-тижем їхніх мов; існуванням писемної традиції у народів, що вступають у контакт, близькістю структур взаємодіючих мов і т. ін. Тільки врахування всіх цих причин зможе дати дослідникові мовної взаємодії можливість правильно відповісти на питання про причини перемоги однієї мови над іншою.

<sup>30</sup> W. V. Wartburg, Die frankische Siedlung in Nordfrankreich im Spiegel der Ortsnamen, "Zeitschrift für romanische Philologie", 1939, 59, стор. 285.

<sup>31</sup> В. Пізані, Общее и индоевропейское языкознание, у зб.: "Общее и индоевропейское языкознание", М., 1956, стор. 115.

<sup>32</sup> К.–H. Schönfelder, Problem der Völker- und Sprachmischung. Halle (Saale), 1956, стор. 55.

Уживання термінів *субстрат* і *суперстрат* можна допустити для того, щоб позначити переможену мову, на яку нашарувалася мова-переможниця, і, відповідно, мову, що нашарувалася на мову-переможницю, не надаючи їм значень, які не підтверджуються порівняльним аналізом субстратних і суперстратних елементів у мовах, що сформувалися внаслідок інтенсивної лінгвістичної взаємодії. В одних випадках дія субстрату дуже значна (пор. вірменську мову), в інших – вона може бути поверховою. Так само і дія суперстрату може бути дуже глибокою, але може мати і поверховий характер. Різноманітність наслідків мовного контактування не можна втиснути в суворі рамки двох (субстрат і суперстрат) чи навіть трьох (адстрат) клітинок категоризації. Це безперервно відчують дослідники конкретних фактів мовної взаємодії, які намагаються знайти й нові терміни для відкритих ними явищ. Так, М. О. Бородіна пропонує позначити терміном *інстрат* тривалу і тісну взаємодію мов, розташованих на одній території, наприклад, стосунки між німецькою та селівським варіантом ретороманської мови в Швейцарії. Вона відзначає, що в умовах повсякденного співіснування двох мов у побуті, в шкільній справі, в адмініструванні одна з них може запозичати з іншої ("інстратної") найнесподіваніші елементи, які в теорії взаємодії мов звичайно відносять до тих, що не підлягають або майже не підлягають запозиченню. Германізми можна засвідчити у вимові ретороманців, у морфології (зникнення звичайного або простого минулого, утворення майбутніх часів дійсного й умовного способів, афіксальні конструкції, прийменники, сполучники), у синтаксисі (конструкція складного минулого, а саме: розрив допоміжного дієслова і дієприкметника і розміщення дієприкметника в кінці речення)<sup>33</sup>. У зв'язку з цим згадаймо хоча б особливості і наслідки взаємодії мов народів РСР з російською мовою, яку ніяк не можна звести до субстрату, суперстрату чи адстрату.

Для розв'язання проблеми про етногенез румунського народу і про утворення румунської мови велике значення має визначення характеру слов'яно-східнороманської мовної взаємодії. На жаль, інколи роль слов'янського елемента в етногенезі румунського народу описується поверхнево. Так, Т. Белаж у книзі "Румунія, країна і народ" ставить слов'ян в один ряд з готами, гуннами, гепідами, аварами, болгарами, уграми, печенігами, половцями і татарами, що "наринули одні за одними на ці землі в часи великого переселення народів", хоч і змушений сам визнати, що слов'янське населення взяло участь у процесі етногенезу румунського народу<sup>34</sup>. У цій же книзі відчутна недооцінка ролі слов'янських говірок у формуванні румунської мови.

<sup>33</sup> М. А. Бородіна. Современный литературный ретороманский язык Швейцарии, Л., 1969.

<sup>34</sup> Теофил Белаж, Румыния, страна и народ, Бухарест, 1972, стор.40. До речі, деякі румунські автори заперечують таке отождолення слов'ян з іншими мігруючими народами. Так, історик Х. Дайковічу пише: "З самого початку я мушу підкреслити, що не може бути загальної оцінки ролі міграцій дофеодального періоду; навпаки, оцінку слід формулювати залежно від конкретних умов. Не всі мігруючі народи відіграли однакову роль. Щодо території нашої країни цілком ясно, що роль гунів, наприклад, була зовсім іншою, ніж роль слов'янських племен; слов'яни, як відомо, сприяли прискоренню процесу феодалізації і взяли участь в румунському етногенезі" (див.: Н. Diacoviciu, Pozitiv si negativ în două fenomene istorice, "Steaua", 1972, № 23, стор. 16).

Цей самий недолік характерний і для книги Я. Деметера, Е. Айзенбургера та В. Ліпатті "Про національне питання Румунії", де підкреслюється, що "використання слов'янського письма – кирилиці в церковному житті та в князівських канцеляріях не зачепило мови, на якій говорив і співав свої пісні народ. Вона зберегла неолатинську структуру і словниковий фонд"<sup>35</sup>. Безперечно, румунська мова є романською мовою і за своєю граматичною будовою, і за своїм лексичним фондом. Але ж твердження згаданих авторів занадто категоричне. Принаймні з XIII ст. і аж до XVII ст. державною мовою Васальського та Молдавського князівств була слов'янська, а хронологічні рамки використання слов'янської мови в церкві слід розсунути ще більше в обох напрямках. Сама румунська мова від найдавніших пам'яток і до середини XIX ст. користувалася виключно слов'янським письмом. Вважати, що писемна слов'янська мова протягом щонайменше чотирьох, а й то більше століть не залишила ніяких відчутних слідів у мові східнороманського населення, означає відмовитися від величезної культурної спадщини, створеної на придунайських романизованих землях слов'янською мовою. Тим часом провідні румунські вчені визнають цю культурну спадщину надбанням румунського народу. Але ще більший вплив на румунську мову зробили говірки тих слов'ян, що мешкали поряд з романським населенням, і його не можна обмежити лише "словами, що стосуються побуту і церковної служби", як вважають згадані автори. У зв'язку з цим варто нагадати слова класика румунської та молдавської літератури Алеку Руссо, написані понад сто років тому: "Слов'янізм є історичною необхідністю для нашої мови, подібно до того, як германізм, арабізм були історичною необхідністю неороманських мов"<sup>36</sup>. Безперечно, применшення наслідків слов'яно-східнороманської взаємодії, а інколи навіть прагнення зробити їх незначними та несуттєвими так само, як і перебільшення ролі слов'янського впливу на румунську мову, не відповідає історичній дійсності. Запорукою розв'язання характеру слов'яно-східнороманської мовної взаємодії є цілковита мовна об'єктивність.

*Уперше опубліковано у журналі "Мовознавство" за 1973 р., вип.3, с. 50–59.*

<sup>35</sup> Янош Деметер, Едуард Айзенбургер, Валентин Ліпатті, О национальном вопросе в Румынии. Даты и факты, Бухарест. 1972, стор. 9.

<sup>36</sup> А. Руссо, Опере, Кишинев, 1967, стор. 114.